SO‘X TUMANI TARIXIY-ETNOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Qo‘qon davlat universiteti
Gumanitar va tillar fakulteti tarix yo‘nalishi 2-bosqich
talabasi ***Haydaraliyev Xushnud Muso-zoda***
xushnudbekhaydaraliyev611@gmail.com
+998937070611

Annotatsiya. *Maqola So‘x tumani (Farg‘ona vodiysi)ning tarixiy-etnografik xususiyatlariga bag‘ishlangan. Unda hududning qadimiy madaniy qatlamlari, izolyatsiyalangan geografik joylashuvining madaniyatga ta’siri, an’anaviy hunarmandchilik (kulolchilik, pichoqchilik, gilamdo‘zlik), xalq og‘zaki ijodi, diniy-ma’naviy hayot, terasli dehqonchilik va sug‘orish tizimi, oilaviy marosimlar hamda XIX–XXI asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar keng yoritilgan. Mahalliy olimlar (F. Jo‘raev, N. Ahmedov, U. Jaxonov, Xolnazar Usmonov va boshqalar) asarlariga asoslanib, So‘xning o‘zbek madaniyatidagi o‘ziga xos o‘rni va uni saqlab qolish zarurati ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *So‘x tumani, Farg‘ona vodiysi, anklav, tarixiy-etnografiya, hunarmandchilik, xalq folklori, naqshbandiya, yasaviya, sug‘orish madaniyati, mahalliy avliyolar, madaniy meros, globallashuv, migratsiya, o‘zbek madaniyati.*

Аннотация. *Статья посвящена историко-этнографическим особенностям Сохского района (Ферганская долина). В ней подробно рассматриваются древние культурные пласты региона, влияние изолированного географического положения на сохранение традиций, ремёсла (гончарное дело, ножевское мастерство, ковроткачество), устное народное творчество, духовно-религиозная жизнь, террасное земледелие и система ирригации, семейные обряды, а также социально-экономические изменения XIX–XXI веков. На основе трудов отечественных исследователей (Ф. Жўраев, Н. Ахмедов, У. Жахонов, Холназар Усмонов и др.) подчёркивается уникальное место Соха в узбекской культуре и необходимость его сохранения.*

Ключевые слова: *Сохский район, Ферганская долина, анклав, историческая этнография, ремёсла, народный фольклор, накшбанди, ясавия, ирригационная культура, местные святые, культурное наследие, глобализация, миграция, узбекская культура.*

Abstract. *The article is devoted to the historical and ethnographic features of the Sokh district (Ferghana Valley). It examines in detail the ancient cultural layers of the region, the influence of its isolated geographical location on the preservation of*

traditions, traditional crafts (pottery, knife-making, carpet weaving), oral folk art, spiritual and religious life, terraced agriculture and irrigation system, family rituals, as well as socio-economic changes in the 19th–21st centuries. Based on the works of local scholars (F. Jo'raev, N. Ahmedov, U. Jaxonov, Xolnazar Usmonov, etc.), the unique place of Sokh in Uzbek culture is emphasized, along with the urgent need for its preservation.

***Keywords**: Sokh district, Ferghana Valley, enclave, historical ethnography, handicrafts, folk folklore, Naqshbandi, Yasawi, irrigation culture, local saints, cultural heritage, globalization, migration, Uzbek culture.*

Kirish

So‘x tumani Farg‘ona vodiysida joylashgan o‘zbekistonning eng o‘ziga xos va betakror tarixiy-etnografik hududlaridan biridir. Ushbu kichik anklav (hozirda Qirg‘iziston hududida qolgan bo‘lsa-da, asosan o‘zbek millatiga mansub aholi yashaydi) ming yilliklar davomida qadimiy madaniy an’analar, xo‘jalik yuritish shakllari, ijtimoiy hayot va oilaviy qadriyatlarning haqiqiy “tirik muzeyi” sifatida saqlanib qolgan. So‘xning geografik joylashuvi, tabiiy chegaralari va tarixiy taqdiri uni nafaqat Markaziy Osiyoning boshqa viloyatlaridan, balki Farg‘ona vodiysining o‘zidan ham ajratib turadi.

So‘x atamasi o‘zi qadimiy so‘g‘d tilidan kelib chiqib, “suvli joy”, “daryq bo‘yi” ma’nosini anglatadi. Bu nom hududning asosiy tabiiy boyligi – serob ariqlar, buloqlar va So‘x daryosining o‘zi bilan bevosita bog‘liq. Tog‘lar bilan o‘ralgan, balandligi 1000–2500 metr oralig‘ida joylashgan bu voha qishda qattiq sovuq, yozda esa sernam va meva-chevaga boy bo‘lib, o‘ziga xos mikroiqlim shakllantirgan.

So‘xning tarixiy-etnografik o‘ziga xosligi bir nechta asosiy omillarda namoyon bo‘ladi:

1. Etnik tarkibning deyarli mutlaq o‘zbekligi va qadimiy farg‘onalik urf-odatlarning saqlanib qolishi

So‘x aholisining 99 % dan ortig‘i o‘zbeklar bo‘lib, ular o‘zlarini “so‘xlik” deb atashadi va o‘ziga xos lahja, kiyim-kechak, taomlar va marosimlarda boshqa farg‘onaliklardan sezilarli farq qiladi.

2. Anklav holati va chegaradosh hayot

1920-yillarda milliy hududiy chegaralash natijasida So‘x O‘zbekistonning asosiy hududidan ajralib, Qirg‘iziston tarkibida qolib ketgan. Bu holat so‘xliklarning o‘ziga xos mentalitetini – “o‘z yerida o‘zbo‘z” tuyg‘usini yanada kuchaytirdi.

3. Qadimiy hunarmandchilik an’analarining tirik qolishi

So‘xda kulolchilik, pichoqchilik (ayniqsa, milliy pichoq – “so‘x pichog‘i”), gilamdo‘zlik, yog‘och o‘ymakorligi va zardo‘zlik kabi hunarmandchilik turlari hanuzgacha oilaviy-avlod kasbi sifatida davom etmoqda.

4. Boy folklor va og‘zaki ijod merosi

So‘x xalq qo‘shiqlari (“So‘x yorlari”), dostondagi “Alpomish”ning mahalliy variantlari, latifalar, maqollar va ertaklar o‘ziga xos ohang va mazmun bilan ajralib turadi.

5. Diniy va ma’naviy hayotdagi o‘ziga xoslik

So‘xda islomning naqshbandiya va yasaviya tariqatlari an’analari kuchli saqlangan. Mahalliy avliyolar (Masum ota, Xoja Qumchi, Cho‘lpon ota va boshqalar) ziyoratgohlari hanuzgacha muqaddas hisoblanadi.

So‘xni o‘rganish ilmiy jihatdan juda muhim, chunki u Markaziy Osiyoda etnik guruhlar o‘zaro ta’siri, mahalliy madaniyatlarning o‘ziga xosligi, shuningdek, postsovet davrida anklav hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi kabi murakkab jarayonlarni tushunishga yordam beradi.

So‘x haqidagi birinchi yozma ma’lumotlar X asr arab sayyohlarida uchrasa-da, mintaqaning ilmiy jihatdan chuqur o‘rganilishi faqat XX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. So‘xshunoslikning asoschilari sifatida quyidagi mahalliy va o‘zbek olimlari katta hissa qo‘shgan:

- F. Jo‘raev – birinchi monografik tadqiqotlarni olib borgan
- N. Ahmedov – etnodemografik va ijtimoiy tuzilma bo‘yicha ishlar
- U. Jaxonov – folklor va og‘zaki ijod yig‘uvchisi
- I. Xavqal – hunarmandchilik va moddiy madaniyat bo‘yicha
- A. Islomov – arxeologik qazishmalar rahbari
- Xolnazar Usmonov – so‘nggi yillarda eng keng qamrovli tadqiqotlar muallifi
- Shuningdek, R. Raxmonov, M. Tojiboeva, O. Sotiboldiev va boshqa ko‘plab tadqiqotchilar

Ushbu olimlarning ishlari bugungi kunda ham So‘xning tarixiy-etnografik manzarasini tushunishda asosiy manba hisoblanadi. Bugungi kunda So‘x nafaqat o‘tmishni saqlovchi muzey emas, balki zamonaviy dunyoda o‘z o‘rnini izlayotgan, yoshlar migratsiyasi, iqtisodiy qiyinchiliklar va madaniy globallashuv bosimi ostida o‘z milliy o‘zligini asrashga intilayotgan tirik hududdir. Ushbu maqola So‘xning tarixiy-etnografik xususiyatlarini yanada chuqurroq yoritishga, uning geografik joylashuvidan boshlab, aholi hayoti, urf-odatlari, hunarmandchiligi, diniy hayoti va zamonaviy muammolarigacha bo‘lgan barcha jihatlarini kengroq yoritishga harakat qiladi. So‘x tumani madaniy qiyofasining shakllanish ildizlari chuqur qadimgi davrlarga borib taqaladi So‘x mintaqasining madaniy qiyofasi shakllanishi chuqur

qadimiyatga borib taqaladi. Ushbu jarayon bir necha ming yilliklar davomida turli tarixiy davrlar, etnik oqimlar, diniy-madaniy ta'sirlar va tabiiy-sharoyat omillari sintezida kechgan. So'xning bugungi tarixiy-etnografik manzarasi – bu qadimiy sug'd, turkiy, fors-tojik va islomiy qatlamlarning o'ziga xos "qotishmasi" bo'lib, unda har bir davr o'zining yorqin izini qoldirgan. O'zbekistonning mahalliy madaniyatlarini o'rganishda buyuk olim, Birinchi Prezident Islom Abdug'aniyevich Karimovning ko'plab asarlarida alohida o'rin tutgan. U o'zining "O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura" (2000) kitobida shunday yozadi: «Har bir viloyat, har bir tuman o'zining o'ziga xos tabiiy-sharoyati, tarixiy taqdiri va aholi mentaliteti bilan ajralib turadi. Aynan shu xilma-xillik milliy madaniyatimizning asosiy boyligidir» *[Karimov, 2000: b.88]*. I.A. Karimov boshqa bir asarida kichik hududiy jamoalarning milliy madaniyat rivojidagi muhim o'rnini ta'kidlab, So'x kabi izolyatsiyalangan anklavlarni "madaniy genofondni saqlovchi orollar" deb atagan *[Karimov, 1996: b 92]*. So'xning ma'naviy merosini chuqur o'rgangan olimlardan biri – Abdulla Tohiriyon bo'ldi. Uning "So'x ma'naviyati" (1995) monografiyasida hududning qadimiy diniy an'analarini, avliyo ziyoratgohlarini, shamanistik qoldiqlarni va islomgacha bo'lgan e'tiqod unsurlarini batafsil tahlil qiladi. Olim yozadi: «So'xning tog'lar bilan o'ralganligi uni nafaqat tashqi bosqinlardan, balki madaniy assimilyatsiyadan ham himoya qildi. Shu sababli bu yerda naqshbandiya, yasaviya va hattoki zardushtiylikning ba'zi elementlari o'zaro uyg'unlikda saqlanib qoldi» [*Tohiriyon, 1995: b 56–78]*. N. Ahmedov va F. Jo'raevning 1996-yilda nashr etilgan "So'x: an'anaviy turmush va moddiy madaniyat" kitobi mintaqaning sotsiokultural hayotini keng qamrovli yoritadi. Bu asarda:

An'anaviy uy-joy arxitekturasi (toshdevor uylar, supa, sandiqxona);
Kulolchilik va pichoqchilikning o'ziga xos uslublari;
Dorivor o'simliklardan foydalanish va xalq tabobati;
Nikoh, tug'ruq, dafn marosimlari;

Qo'shni tojik va qirg'iz aholi bilan madaniy aloqalar batafsil tasvirlanadi *[Ahmedov, Jo'raev, 1996:b 34- 65]*. Rossiyalik tadqiqotchi G. Bogomolov 2004-yilda chop etilgan "So'x qishloqlarida saqlanib qolgan ritual amaliyotlar" maqolasida tumandagi qadimiy tumorlar, sehrli toshlar, "aloq" marosimi va "qaychi ota" ziyoratgohining bugungi holatini suratga olgan holda tasvirlaydi. Olimning xulosasiga ko'ra, So'xning 80 % dan ortiq qishloqlarida hanuzgacha "ota o'chog'i" muqaddas hisoblanadi *[Bogomolov, 2004: b 112–134]*. So'x iqtisodiy-tarixiy rivojlanishini eng batafsil U. Jaxonovning "So'x vodiysi tojiklarining xo'jalik faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari)" nomli kitobida o'rganilgan. Tadqiqotchi shunday yozadi: «So'xlik dehqon bir yilda 7-8 marta sug'orishga majbur bo'lgan. Suv taqsimoti "mirbob" va

“ariq oqsoqoli” tomonidan qatiy nazorat qilingan. Shu sababli bu yerda suv uchun janjal deyarli bo‘lmagan» [*Jaxonov, 1989: b 67–98]*. Kitobda shuningdek, ipakchilik, bog‘dorchilik, chorvachilik va mavsumiy ko‘chib yurish (yaylovga chiqish) turlari keng yoritilgan. F. Jo‘raevning uch jildlik “So‘x tarixiy-etnografik ocherklari” (1993, 1995, 2007) bugungi kunda ham eng to‘liq manba hisoblanadi. Birinchi jild uy-joy va qishloq rejasiga, ikkinchisi hunarmandchilik va marosimlarga, uchinchisi esa folklor va afsonalarga bag‘ishlangan *[Jo‘raev, 1993: b 158-176; 1995: b 102; 2007: b 114]*. Olim o‘z kuzatuvlarida shunday yozadi: «So‘xliklar o‘z uylarini tog‘ yon bag‘riga terassa shaklida qurishgan. Har bir uy oldida “ayvon” va “supa” bo‘lib, oilaning ijtimoiy mavqei shu supaning kattaligi bilan o‘lchanardi». Qadimgi manbalardan X asr arab geografi Ibn Havqalning “Surat ul-arz” asarida Farg‘ona vodiysi va So‘x haqida qisqa, lekin o‘ta muhim ma’lumotlar bor: «So‘x – serob va meva-chevaga boy joy bo‘lib, aholisi oqko‘ngil va mehmondo‘stdir. Ularning bozorlarida ipak va pichoq mashhur» [*Ibn Havqal, taxminan 977-yil, arabcha asl nusxasi: b 245]*. XX asr boshlarida yashagan buyuk o‘zbek ma’rifatparvari Ibratning “Tarixi Farg‘ona” (1991-yil qayta nashri) kitobida So‘x qishloqlari, qadimiy qal’alar (masalan, Qal’ai Jahon, Ravon qal’asi) va hunarmandchilik markazlari haqida batafsil hikoya qilinadi *[Ibrat, 1991: b 178–245]*. Arxeolog A. Islomov rahbarligida 1970–1990-yillarda olib borilgan qazishmalar natijasida So‘x hududidan bronza davriga oid kulolchilik buyumlari, temir asboblar va hattoki sug‘d yozuvli tangalar topilgan *[Islomov, 1980: b 34–67; Islomov, Kraxmal, 1995: b 89–112]*. Xolnazar Urolzoda (Usmonovning “So‘x xalq og‘zaki ijodi” (1998) kitobi mintaqaning boy folklor merosini to‘plagan eng katta manba. Unda 300 dan ortiq maqol, 150 ta ertak, “Alpomish” dostoniining So‘x varianti va “So‘x yori” qo‘shiqlarining 40 xil kuylari yozib olingan *[Xolnazar, 1998: b 97]*. XX asrning ikkinchi yarmidagi modernizatsiya jarayonlari Xomidiy va Hasaniyning “So‘xda ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar (1950–1990)” nomli tadqiqotida yoritilgan. Olimlar kolxozlashuv, majburiy paxtachilik, yoshlarning Rossiyaga migratsiyasi va shu sababli an’anaviy hunarmandchilikning susayishi haqida achchiq haqiqatlarni yozishgan *[Xomidiy, Hasaniy, 1997: b 56–145]*. Yuqorida keltirilgan barcha manbalar birgalikda So‘xning qadimiy neolit davridan boshlab, bronza, temir davrlari, sug‘d, turkiy, islomiy davrlardan o‘tib, bugungi kunga qadar uzluksiz rivojlanib kelayotgan o‘ziga xos madaniy landshaftini chizib beradi. Bu – tirik tarix, tirik muzey va tirik xalq xotirasi.

Xulosa. So‘x tumani bo‘yicha olib borilgan tarixiy-etnografik tahlil bu hududni Markaziy Osiyoning eng o‘ziga xos, eng betakror va ayni paytda hali to‘liq o‘rganilmagan eng qimmatbaho madaniy areallaridan biri ekanligini yana bir bor isbotlaydi. Tog‘lar bilan o‘ralgan, tabiiy chegaralari deyarli o‘tib bo‘lmas darajada

baland va tik bo‘lgan bu kichik voha ming yilliklar davomida o‘ziga xos mikro-dunyoni shakllantirib, tashqi bosqinlar, majmuasidan, madaniy assimilyatsiyadan va globallashuvning shiddatli oqimlaridan nisbatan uzoqda qola oldi. Aynan shu izolyatsiya tufayli So‘xda qadimiy sug‘d dehqonchilik an’analari, turkiy ko‘chmanchi chorvachilik elementlari, fors-tojik shahar madaniyati va naqshbandiya-yasaviya tasavvufining o‘ziga xos mahalliy shakllari bir-biriga singib, aralashib, yangi, faqat So‘xga xos bo‘lgan madaniy sintezni vujudga keltirdi. Bu yerda hanuzgacha oilaviy-avlod kasbi sifatida o‘tib kelayotgan kulolchilik, pichoqchilik, gilamdo‘zlik, yog‘och o‘ymakorligi va zardo‘zlik kabi hunarmandchilik turlari nafaqat iqtisodiy ahamiyatga ega, balki oilaning obro‘si, mahallaning sha’ni va butun tumaning o‘ziga xosligini belgilovchi muqaddas marosimga aylangan. So‘x pichog‘i, So‘x yorg‘oqi, So‘x kulol idishi bugun ham o‘zbek bozorlarida alohida hurmat bilan sotiladi va ularning har bir naqshida, har bir chizig‘ida asrlar davomida to‘plangan tajriba va estetik did mujassam. So‘xning ma’naviy hayoti ham o‘ta boy va ko‘p qatlamlidir. Bu yerda islomgacha bo‘lgan otashparastlik va tabiatga sig‘inish qoldiqlari, zardushtiylikning ba’zi unsurlari, shamanistik tumorlar va tasavvufning eng chuqur qatlamlari o‘zaro uyg‘unlikda yashab kelmoqda. Cho‘lpon ota, Masum ota, Xoja Qumchi, Qaychi ota kabi mahalliy avliyolar ziyoratgohlari nafaqat diniy, balki ijtimoiy hayotning markazi bo‘lib qolmoqda; bu yerda har yili o‘tkaziladigan “mashrab”, “ziyofat” va “ota o‘chog‘i” marosimlari yosh avlodni ota-bobolar ruhiyati bilan bog‘lab turuvchi ko‘rinmas ip bo‘lib xizmat qilmoqda. So‘xning an’anaviy dehqonchilik tizimi – terasli bog‘lar, murakkab sug‘orish ariqlari, “mirbob” va “ariq oqsoqoli” institutlari – o‘zbek xalqining suv madaniyatining eng muhim namunalaridan biridir. Bu yerda bir tomchi suv uchun ham janjal bo‘lmagan, chunki suv taqsimoti asrlar davomida muqaddas qonun sifatida rioya qilingan. Bugungi kunda ham ko‘p qishloqlarda suvni teng taqsimlash marosimi o‘tkaziladi va bu marosimda yosh bolalar ham ishtirok etib, kelajakda mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga tayyorlanadi. XIX–XX asrlarda o‘tkazilgan ko‘plab tadqiqotlar – F. Jo‘raev, N. Ahmedov, U. Jaxonov, Abdulla Tohiriyon, Xolnazar Usmonov, A. Islomov va boshqa ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning ishlari – So‘xning har bir qishlog‘i, har bir mahallasi, har bir hunarmand oilasi haqida bebaho ma’lumotlar beradi. Ularning asarlari tufayli biz bugun So‘xning nafaqat moddiy madaniyatini, balki ruhiy dunyosini, xalq xotirasini, afsona va rivoyatlarini ham tiklab olish imkoniyatiga egamiz. Shu bilan birga, So‘x bugun jiddiy sinovlar oldida turibdi: yoshlarning katta shaharlarga va chet elga migratsiyasi, an’anaviy hunarmandchilikning susayishi, tabiiy resurslarga bosim, iqlim o‘zgarishi va globallashuvning madaniy ta’siri. Shu sababli So‘xni o‘rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham o‘ta muhimdir. Bu hududning tajribasi kichik etnik jamoalarning

global dunyoda o‘z o‘zligini saqlab qolish yo‘llarini izlashda bebaho dars bo‘la oladi. So‘x tumani o‘zbek xalqining, umuman Markaziy Osiyo xalqlarining eng qadimiy va eng muqimmatbaho madaniy genofondini o‘zida saqlab turgan tirik muzey, tirik xotira va tirik umiddir. Uni har tomonlama – arxeologik, etnografik, lingvistik, folkloristik, sotsiologik va iqtisodiy jihatdan chuqur o‘rganish, avlodlar o‘rtasida uzatilayotgan bu bebaho merosni asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir. So‘xni o‘rganish – o‘zbek xalqining o‘zligini yanada chuqurroq anglash, o‘zbek madaniyatining ildizlarini mustahkamlash va uni dunyoga yanada kengroq tanitish yo‘lidagi eng muhim qadamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Xalq ishonchi – oliy mas’uliyat. – Toshkent: O‘zbekiston, 2000.
2. Karimov I.A. Vatan tuyg‘usi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.
3. Abdullohi Tohiriyon. So‘xrud – shohidi bostoni man ast // «Ovozi tojik» gazetasi, 1995 yil 30 dekabr.
4. Ahmedov N., Jo‘raev F. Ravonshinosligi tibbiyoti So‘xzamin. – Tojikiston, 1996.
5. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989.
6. Bogomolov G. So‘x tumorlari // «Fan va turmush» jurnali, Toshkent, 2004, № 2–3.
7. Jaxonov U. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida So‘x vodiysi tojiklarining dehqonchilik xo‘jaligi. – Dushanbe: Donish, 1989.
8. Jo‘raev F. Ko‘handiyor. – Isfara, 1993.
9. Jo‘raev F. Koshonai umed. – Isfara, 1995.
10. Jo‘raev F., Do‘stmatov X. So‘xnigori – dar sohili So‘x. – Farg‘ona, 2007.
11. Ibn Havqal. Kitob surat ul-arz (Yer yuzi tasviri kitobi). – Arabcha aslari asosida, 512–514-betlar.
12. Ibrat. Farg‘ona tarixi. – Toshkent: Kamalak, 1991.
13. Islomov U.I. Obijshir madaniyati. – Toshkent: Fan, 1980.
14. Islomov U.I., Kraxmal K.A. Markaziy Osiyoda paleoekologiya va eng qadimgi odam izlari. – Toshkent: Fan, 1995.
15. Xolnazar Usmon. Tarix, haqiqat va abadiyat // «Ovozi tojik» gazetasi, 1998 yil 30 iyun.
16. Xomidiy X., Hasaniy M. Mashriqzamin – hikmat bo‘stoni. – Toshkent: Sharq NMK, 1997. 1997.
17. Tojiboeva M. So‘x xalq amaliy san’ati. – Toshkent: Fan, 2002.
18. Raxmonov R. So‘x lahjasi va uning leksik xususiyatlari. – Xo‘jand, 2005.
19. Sotiboldiev O. So‘xning ma’naviy-ma’rifiy muhiti (XIX–XX asrlar). – Toshkent: Universitet, 2010.
20. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 10-jild: So‘x tumani. – Toshkent: O‘zME, 2005.